
Հ – Խ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՎԻՎՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Հայերենի հնչյունական համակարգի դրսևորումներում հետաքրքրական իրողություն է մի շարք բարբառներում գրաբարյան և կոկորդային շփականի դիմաց հետնալեզվային իս շփականի հանդես գալը: Բարբառային այս հատկանիշն ընդգրկում է խիստ որոշակի տարածք և բացարձակապես չի դրսևորվում այլ տարածքների բարբառներում: Ինչպես նշում է Հ. Մուրադյանը, «Նրա սահմանները անցնում են Ոզմ, Մոկս, Շատախ, Վան, Ուրմիա, Մարաղա, Թավրիզ, Սալմաստ, Խոյ, Մակու, Բայազետ, Դիադին, Մանազկերտ բնակավայրերով և այնուհետև Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ծովեզրով ձգվում դեպի հարավ՝ ներառնելով Արձեշ, Արծկե, Խլաթ, Բադեշ բնակավայրերը»¹: Գ. Ջահուկյանն էլ գրում է, որ «երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայքում»²: Հ – իս համապատասխանությունը, այսպիսով, միավորում է պատմաաշխարհագրական առումով հարևան Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Բայազետի, Դիադինի բարբառները մեկ խմբում³ և դառնում այդ բարբառախմբի համար տարբերակիչ հատկանիշ, որի ծագումնաբանական ակունքների բացահայտումը կարևորվում է ոչ միայն ընդհանրապես պատմական քերականության համար, այլ նաև վերոհիշյալ բարբառների փոխհարաբերությունները ճշգրտելու առումով:

Բայազետի, Վանի, Դիադինի և Խոյ-Մարաղայի բարբառներում և – իս համապատասխանությունը բացարձակ է և բարբառային փոխազդեցությունների հետևանք լինել չի կարող: Չնայած հետազոտողները երբեմն մատնանշում են միայն բառասկզբի դիրքը⁴, բայց այդ համապատասխանությունը հին հայերենից ավանդված բառերում առկա է բոլոր դիրքերում: Այսպես, բառասկզբ՝ հայր – խեր, հաց – խաց, հինգ – խինգ (Բայազետի բարբառ, այսուհետև՝ Բ), հիւանդ – խիվանդ, հին – խին, հարիւր – խարիւր (Վանի բարբառ, այսուհետև՝ Վ), համարել – խամբրել, հարսանիք – խառնիս, հանել – խանել (Խոյ-Մարաղայի բարբառ, այսուհետև՝ Խ), հայելի – խայլի, հարցանել – խառցուցել, հատանել – խատնել (Դիադինի բարբառ, այսուհետև՝ Դ), բառամեջ՝ շնորհաւոր – շրնախավոր, պահել – պախել, զարհուրել – զախախօրել (Բ), պատուհան – պատ-

¹ Հ. Դ. Մ ու ը յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Երևան, 1982, էջ 264:

² Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 267:

³ Այս բարբառներից դուրս մնացող խոսվածքները մեր ուսումնասիրության ոլորտում չեն:

⁴ Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 267:

խան, քահանա – քյախանա, օրհնել – օխնել (Վ), շնորհավոր – շրնախավոր, պահել – պախել, օրհնել – օխնել (Խ), ջրօրհներ – ջրրօխներ, պահել – պախել, սանահայր – սանախեր (Դ), բառավերջ՝ բահ – բախ, գռեհ – գրռեխ, սրահ – սր-րախ (Բ), ահ – ախ, դեհ – դեխ, մահ – մախ (Վ), ճանապարհ – ճամբախ, շահ – շախ, բահ – սրախ (Խ), բահ – բախ, գռեհ – գրռեխ, մահ – մախ (Դ) և այլն:

Ընդհանուր առմամբ՝ Մշո բարբառին հատուկ չէ հ-ի դիմաց խ-ի դրսևորումը. այն արտահայտվում է այդ բարբառի առանձին բառերում⁵, բայց օրինաչափորեն հանդես է գալիս Արձեշի, Արծկեի, Խլաթի և Բաղեշի խոսվածքներում: Այս իրավիճակը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Մշո բարբառում հ – խ համապատասխանությունը կամ արդյունք է Վանի բարբառի ազդեցության, կամ ենթաշերտային երևույթ է:

Դիտարկվող հատկանիշը բնորոշ չէ նաև Արարատյան բարբառին: Ճիշտ է, Ռ. Մարկոսյանն իր աշխատանքում հ-ի դիմաց խ արձանագրել է Արարատյան բարբառի Գառնո, Գեղաշենի, Ակունքի, Կոտայքի, Կաթնաղբյուրի, Բալահովտի խոսվածքներում և այդ հատկանիշը վերագրել Արարատյան բարբառին⁶, սակայն անտեսվել է այն հանգամանքը, որ նշված գյուղերի բնակիչների նախնիներն ամբողջովին կամ մասամբ գաղթել են Խոյից, Բայազետից կամ դրանց հարակից շրջաններից⁷, հետևաբար, այդ բնակավայրերում հ-ի դիմաց խ արտասանությունը գալիս է կամ Խոյի, կամ Բայազետի բարբառից, և ուրեմն այդ հատկանիշն Արարատյան բարբառին բացարձակապես հատուկ չէ:

Հետազոտողները, որպես կանոն, հ – խ համապատասխանությունը դիտարկել են իբրև հնչյունափոխության արդյունք և այն մեկնաբանել այդ տեսանկյունով: Հարցին անդրադարձող հեղինակները համոզված են, որ հայերենի նախնական հ բաղաձայնը պատմական որոշակի ժամանակահատվածում վերոհիշյալ տարածքի խոսվածքներում վերածվել է խ-ի: Այսպես, Հր. Աճառյանը գրում է. «Վանի բարբառի հ>խ ձայնափոխությունը իրոք հին է և տեղի է ունեցած արարների արշավանքից հետո և թուրքերի տիրապետությունից (ԺԱ դար) ավելի առաջ: Այս շրջանին են պատկանում այն փոխառությունները, որոնք ցույց են տալիս հ>խ ձայնափոխությունը»⁸: Երևույթն իբրև հնչյունափոխություն են մեկնաբանում նաև Մ. Ասատրյանը⁹, Վ. Խաչատրյանը¹⁰, Ռ. Մարկոսյանը¹¹: Հարցին ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է Հ. Մուրադյանը¹², որը փորձում է պարզել, թե «հ-խ փոփոխությունը որ ժամանակի ծնունդ է և ծագումնաբանական ինչ ակունքներ ունի»¹³: Մատնանշելով միջնադարյան գրա-

⁵ Մ. Հ. Բ ա ղ ղ ա ս ա ը յ ա ն - Թ ա փ ա լ ց յ ա ն. Մշո բարբառը, Երևան, 1958, էջ 66:

⁶ Ռ. Մ ա ը կ ո ս յ ա ն. Արարատյան բարբառ, Երևան, 1989, էջ 74-75:

⁷ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1980, հ. 6 համապատասխան բաժինները:

⁸ Հ ը ը Մ ճ ա ը յ ա ն. Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1952, էջ 67:

⁹ Մ. Ե. Ա ս ա տ ը յ ա ն. Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Երևան, 1962, էջ 52:

¹⁰ Վ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. Վարդենիսի բարբառը, Երևան, 2004, էջ 51:

¹¹ Ռ. Մ ա ը կ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 75:

¹² Հ. Մ ու ը ը յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 262-267:

¹³ Նույն տեղում, էջ 264:

վոր աղբյուրներում հանդիպող հ>խ փոփոխության օրինակները՝ Հ. Մուրադյանը եզրակացնում է. «Գրավոր առաջին նման տեղեկությունը կա Մագիստրոսի «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ, որտեղ հայերենի բարբառներում առկա հնչյունական շեղումների շարքում նշվում է նաև հ-ի փոխարեն խ-ի գործածությունը: Մագիստրոսը 11-րդ դարի հեղինակ է, ուստի պետք է ընդունել, որ հ>խ անցումը 11-րդ դարից առաջ կատարված երևույթ է»¹⁴: Մյուս կողմից՝ Հ. Մուրադյանը դեմ է այն ենթադրությանը, թե հ>խ փոփոխությունը կյանքի է կոչվել դեռևս հայերենի նախագրային շրջանում: Նա համամիտ չէ Ա. Ղարիբյանի, նաև Գ. Ջահուկյանի այն կարծիքին, թե հ-ի դիմաց խ-ի առկայությունը ենթաշերտային երևույթ է, ուրարտերեն լեզվի ազդեցություն: Այդ մասին Հ. Մուրադյանը գրում է. «Այս վարկածը, ինչպես տեսնում ենք, խարսխված է սոսկ այն դիտողության վրա, որ նշված երևույթը հատուկ է ուրարտերեն լեզվին և որ նույն օրինաչափությունն ունեցող հայ բարբառների զբաղեցրած տարածքը հիմնականում համընկնում է Ուրարտական պետության և նրան հարակից շրջանների հետ: Կարծում ենք, որ այդքանը բավարար հիմք չի կարող ծառայել նման մի ծանրակշիռ եզրակացության համար»¹⁵: Իրավացիորեն անհամոզիչ համարելով Աճառյանի տեսակետը հնչյունափոխության կատարման ժամանակի վերաբերյալ՝ Մուրադյանը հավանական է համարում, որ «հ>խ հնչյունափոխությունը գործել է այնպիսի ժամանակահատվածում, որի ավարտի ժամանակ դեռևս շատ քիչ արաբական բառեր կային հայերենում և դրանք են, որ ընկել են հ>խ հնչյունական օրենքի տակ: Հ-ով արաբապարսկական ծագման մյուս բառերը այս տարածքի բարբառներում մուտք են գործել այդ հնչյունական օրենքի գործառության դադարից հետո և, բնականաբար, հ-ն չեն փոխել խ-ի»¹⁶: Տրամաբանական այս դիտողությունից հետո Հ. Մուրադյանը հանգում է անհամոզիչ եզրակացության. «Անկախ այս բոլորից, քանի որ հ>խ հնչյունափոխությանը ենթարկվում են հին հայերենից հ-ով ավանդված բոլոր բառերը, այդ թվում նաև հին փոխառությունները, ինչպես նաև արաբական փոխառությունների մի մասը, հիշյալ հնչյունական օրենքը ժամանակագրորեն ավելի հին լինել չի կարող, քան արաբական տիրապետության սկիզբն է»¹⁷: Եվ ապա շարունակում է. «Հ>խ հնչյունափոխության գործառության մոտավոր ժամանակը կարելի է դնել 6–8-րդ դարերի սահմանագծում»¹⁸: Անհասկանալի է մնում, թե ինչու հնչյունական օրենքը չէր կարող իր գործառությունը սկսել ավելի վաղ և դադարել արաբական տիրապետության շրջանում:

Ինչպես արդեն երևաց վերը շարադրվածից, Ա. Ղարիբյանը և Գ. Ջահուկյանը հ-ի դիմաց խ-ի առկայությունը համարել են ենթաշերտային ազդեցության հետևանք: Մասնավորապես, Ա. Ղարիբյանն այդ մասին գրում է. «Վանի, Ուրմիայի, Խոյի, Մարաղայի, Դիադինի բարբառներում, Մշո բարբառի հյուսիս -

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 264 – 265:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 266:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 267:

արևելյան հաստիքում, Բայազեդի ենթաբարբառում և Նոր Ջուղայի բարբառի քաղաքի խոսվածքում «հ» բաղաձայնի դիմաց արտասանվում է ետնալեզվային շփական «խ» բաղաձայնը:... «Հ» բաղաձայնը «խ»-ի վերածելու մեջ հետևողական է միայն Վանի բարբառը: Մյուս բարբառները որոշ դեպքերում շեղումներ են կատարում: ... հնչյունական այդ երևույթը Վանի բարբառը ժառանգություն է ստացել խաղական լեզվից, որն ըստ երևույթին չի ունեցել «հ» բաղաձայնը, ինչպես այժմ Վանի բարբառը: Պատահական չէ, որ հնչյունական այդ երևույթը գոյություն ունի բոլոր այն բարբառներում, որոնք շրջապատում են Վանի բարբառը, այսինքն՝ այդ հատկությունը ունեցել են բոլոր այն տոհմական լեզուները, որոնք շրջապատած են եղել Բիայնայի լեզուն և գտնվել են նրա խիստ ազդեցության տակ: Մենակ այդ հատկությամբ չէ, որ այդ բարբառները նման են Վանի բարբառին և նրա միջոցով նաև Բիայնայի լեզվին»¹⁹: Այս տեսակետին համահունչ է Գ. Ջահուկյանի կարծիքը. «Բառասկզբի հ-ի դիմաց խ-ի առկայությունը, անշուշտ, ենթաշերտային, թերևս, ինչպես կարծում են, ուրարտական ազդեցության արդյունք է, մանավանդ որ այդ երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայքում»²⁰: Նշանավոր լեզվաբանների այս տեսակետը, կարծում ենք, բավականին ուշագրավ է և կարող է հիմք դառնալ երևույթը նորովի մեկնաբանելու համար:

Մեր կարծիքով, բարբառներում դիտարկվող հ - խ համապատասխանությունը իրոք գալիս է հայերենի նախագրային շրջանից, ավելին՝ այն կարող է ուղղակի ժառանգություն լինել նախալեզվից: Հասկանալի է, որ հնդեվրոպական նախալեզվից առանձնանալու շրջանում հայերենը դեռևս չէր կարող ներկայանալ իբրև միասնական հնչյունական և քերականական համակարգ ունեցող լեզու. այդպիսին կարող է լինել գրավոր մշակման որոշակի ճանապարհ անցած լեզուն միայն (ի դեպ, մերօրյա որևէ բարբառ ևս չի կարող բնութագրվել լեզվական բոլոր իրողությունների միասնականությամբ): Իրավացի է Գ. Ջահուկյանը, երբ գրում է. «Ձևավորվելով հնդեվրոպական լեզվի ընդերքում որպես առանձին բարբառ՝ հայերենը պիտի ունենար խոսվածքային ներքին տարբերություններ, որոնք պիտի պահպանվեին և նույնիսկ մեծանային նրա լեզվական անկախ գոյության՝ վաղնջահայերենի շրջանում»²¹: Այնպես որ, նախալեզվից առանձնանալու շրջանում հայերենն ընդհանրություններ, բայց և որոշակի յուրահատկություններ ունեցող խոսվածքների ամբողջություն կարող էր լինել ընդամենը: Խոսվածքները հնդեվրոպական ընդհանրությունից իրենց հետ բերած յուրահատկություններով, անշուշտ, կտարբերվեին իրարից: Նման առանձնահատկություններից մեկն էլ, կարծում ենք, որոշ խոսվածքներում (որոնց հիմքի վրա հետագայում ձևավորվել են Վասպուրականի և Պարսկահայքի բարբառները) հ-ի բացակայությունը և դրա դիմաց խ-ի գործածությունն է եղել: Այս տեսակետը պնդելու համար, թերևս, կարևոր փաստարկ է այն, որ

¹⁹ Ա. Ղ ա ր ի բ յ ա ն. Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 131:

²⁰ Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 267:

²¹ Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 252:

հնդեվրոպական լեզուներում գոյություն չունի կայուն և պարտադիր հ – խ հակադրություն: Օրինակ՝ ռուսերենը չունի հ, իսկ ֆրանսերենը՝ խ: Փաստորեն, քննարկվող բարբառները հայերենի այլ բարբառների հ - ի դիմաց խ ունեցել են ի սկզբանե, և այս դեպքում հնչյունափոխության մասին խոսք լինել չի կարող: Ա. Ղարիբյանի նշած «Բիայնայի լեզուն» իրականում Վանի բարբառն է իր հնագույն վիճակում: Լինելով Վանի թագավորության կենտրոնական բարբառ՝ Վանի հնագույն բարբառը իրոք կարող էր որոշակիորեն ազդել իր հարևան բարբառների վրա, սակայն հ - խ համապատասխանության առումով դժվար է հարցը հանգեցնել ազդեցություններին, որովհետև իրականում ոչ թե միայն Վանի բարբառը, այլ նաև Բայազետի, Խոյ-Մարադայի, Դիադինի բարբառները ևս հ-ի դիմաց խ ունեն բավականին հետևողականորեն²²: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Վանի, Բայազետի, Խոյ-Մարադայի, Դիադինի բարբառները ծագումնաբանական որոշակի ընդհանրություն ունեն:

Այսպիսով, նշված բարբառները նախապես հ շփական չեն ունեցել: Այդ բարբառներում խ-ի առկայությամբ հ բաղաձայնի առաջացումը, կարծում ենք, արդյունք է ընդհանուր հայերենում կատարված հնչյունափոխական գործընթացների: Ընդ որում՝ այդ գործընթացները կատարվել են ինչպես լեզվի ներքին զարգացման արդյունքում, այնպես էլ արտաքին ազդեցությամբ: Այսպես, հայտնի է, որ հինհայերենյան բառասկզբի յ-ն միջին հայերենի շրջանում արդեն վերածվել էր հ-ի: Հենվելով Ս. Ավագյանի տվյալների վրա²³՝ Հ. Մուրադյանը եզրակացնում է, որ այդ երևույթի «Թերևս ամենահնագույն վկայությունը կարելի է համարել Երեբունի 1028 թ. մի արձանագրության մեջ ի(յ) նախդիրի փոխարեն, ըստ արտասանության, հ գրությունը»²⁴: Հայերենի բոլոր բարբառներն ընդգրկած բառասկզբի յ>հ անցումը կրել է համընդհանուր բնույթ և որևէ բացառություն չի ճանաչում: Կարևոր հանգամանք է, որ չունենք որևէ օրինակ, որտեղ յ-ից առաջանար խ, կամ առաջացած հ - ն դառնար խ: Մեզ հավանական է թվում Գ. Ջահուկյանի այն ենթադրությունը, թե հնարավոր է, որ բառասկզբում հայոց լեզվի զարգացման հին շրջանի վերջերից առաջացել է հավելյական շունչ²⁵, ինչի հետևանքով էլ տեղի է ունեցել յ>հ անցում: Յ-ից առաջացած հ-ն բոլոր բարբառներում էլ խուլ է, ինչին նպաստել է հավելյական շնչի ազդեցությամբ յ-ի խլացումը²⁶: Հավելյական շնչի առաջացումն արտահայտվել է նաև ձայնավորով սկսվող մի շարք բառերում հ-ի ավելացմամբ. օրինակ՝ հառու, հիրկուն, հերկեն, հուս (Բ), հիւնթ, հրմեն, հեր, հե՞ր (Վ), հանգ՝աճ, հախպուր, հրմեն, հաշկ (Դ), հրմմեն, հրնգնել, հառչի (Մուշի բարբառ): Շնչի հավելման գործընթացն այլ բարբառներում պետք է որ ավելի վաղ սկսված լինի, քան

²² Տե՛ս այդ բարբառների ուսումնասիրությանը նվիրված վերը նշված աշխատությունները:

²³ Ս. Ա. Ա վ ա գ յ ա ն. Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973, էջ 325:

²⁴ Հ. Մ ու ռ ա դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 229:

²⁵ Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 266:

²⁶ Բայազետի բարբառում այսօր էլ կա շունչ + յ խուլ կապակցություն, որն արտասանվում է իբրև դժգոհության արտահայտություն:

խ-ախոս (այսուհետ պայմանականորեն այսպես ենք անվանում գրաբարյան հ-ի դիմաց խ ունեցող բարբառները) բարբառներում: Այդ են վկայում ավետր և ազանել բառերի ձևերը Բայագետի (խալիվոր, խաքնել), Վանի (խալիվոր, խայնել), Խոյ-Մարադայի (խալիվոր, խահյնել), Դիադինի (խալիվոր, խաքնել) բարբառներում. թերևս ազանել և ավետր բառերը, այլ բարբառներում ստանալով հավելական շունչ, ներթափանցել են խ-ախոս բարբառներ՝ ենթարկվելով արտասանական բազայի ազդեցությանը, երբ այդ բարբառներում դեռևս չկար հ-ի արտասանությունը և գիտակցումը:

Ի դեպ՝ բարբառներում ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում ավելացող հ-ն կարող էր լինել խուլ կամ ձայնեղ: Այս առնչությամբ հետաքրքիր դիտողություն ունի Հ. Մուրադյանը: Նա նշում է, որ տարբեր տարածքների հայերեն բարբառներում բառասկզբում ավելացել են երկու տարբեր հազագներ. մեկը՝ խուլ, մյուսը՝ ձայնեղ: Խուլ հ-ի հավելումը տիպական է արևելյան բարբառներին, իսկ ձայնեղ հ-ի հավելումը հատուկ է Արարատյան, Կարնո, Մշո, Բայագետի և հարակից այլ շրջանների բարբառներին²⁷: Ընդհանրապես, այս առումով դրսևորվում է հետաքրքիր մի օրինաչափություն, որը նկատել է Գ. Ջահուկյանը. «...կարևոր է նշել, որ մի շարք խոսվածքներում մենք ունենք ձայնեղ հ (f), որ հանդիպում է հատկապես շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ ունեցող խոսվածքներում. սա ենթադրել է տալիս դրանցում շնչեղ սկիզբ՝ և՛ ձայնավորով, և՛ ձայնեղներով սկսվող դեպքերի համար»²⁸: Մեծ լեզվաբանի կարևորած այս իրողությանը կարող ենք զուգադրել ոչ պակաս կարևոր մեկ այլ իրողություն. բառասկզբում խուլ հ-ի հավելում նկատում ենք հատկապես այն խոսվածքներում, որոնք բառասկզբում բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղների դիմաց ունեն խուլ պ, տ, կ, ծ, ձ, ինչը դրանցում ենթադրել է տալիս խուլ սկիզբ: Պարզ է դառնում, որ բարբառների բառասկզբում խուլ կամ ձայնեղ հ-ի հավելումը պայմանավորված է բարբառում բառասկզբի արտասանական յուրահատկությամբ. եթե բարբառի բառասկզբում ձայնեղ հպականներն ու հպաշփականները շնչեղ են, ապա հավելական հ-ն ձայնեղ է (ձայնեղ հ-ն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շունչ և ձայն), իսկ եթե վերոհիշյալ բաղաձայնները խլացել են, ապա խուլ է և հավելական հ-ն: Եթե հավելական ձայնեղ հ-ն բավականին կայուն հանդես է գալիս Մշո և Բայագետի բարբառներում (սրանցում բառասկիզբն ունի շնչեղ ձայնեղ հպականներ և հպաշփականներ), ապա հավելական խուլ հ-ն Վանի և Խոյ-Մարադայի բարբառներում (սրանց բառասկզբում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց առկա են պարզ խուլեր) ավելի քիչ բառերում է հանդես գալիս, իսկ առանձին դեպքերում էլ նկատվում է բառասկզբի արմատական հ-ի անկում. օրինակ՝ հաւատալ - աւատալ (Վ, Խ), հիւս - ուսի (Վ), հայվան (արաբ.) - ալվան (Վ), հավար (քրդ.) - ավար (Վ), հունձ - ունձ (Խ): Կարծում ենք, որ այս բառերը բարբառներում սկսել են գործառել այն ժամանակներից, երբ այդ բարբառներն արդեն ունեին և հնչյուն, սակայն բառասկզբում այդ հ - ն դեռևս անկայուն էր,

²⁷ Հ. Մ ու Ր ա դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 315:

²⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 266:

կարող էր արտասանվել կամ ոչ, ուստի և նշված բառերում արմատական հ-ն շփոթվել է հավելական հ-ի հետ ու ընկել: Ասվածին իբրև ապացույց կարող են ծառայել Վանի բարբառի ավատալ, հավատալ, խավատալ ձևերը²⁹: Բ դեպ, հավատալ բառը հ-ի անկումով արձանագրվում է նաև Արարատյան, Մուշի, Բայազետի ու Դիադինի բարբառներում ևս, ընդ որում՝ հավատալ ձևին զուգահեռ: Ինչպես նշում է Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյանը, Մշո բարբառում հավատալ ձևը գործածվում է կրոնական իմաստով, իսկ ավատալ ձևը՝ սովորական իմաստով³⁰: Այս բառում հ-ի անկմանը, հավանաբար, նպաստել է նաև իմաստային տարբերակման պահանջը:

Ինչպես նշում է Հ. Մուրադյանը, ժամանակագրորեն խուլ հ-ի հավելումը նախորդել է ձայնեղ հ'-ի հավելումին: Իր այս տեսակետին իբրև հիմնավորում՝ լեզվաբանը մատնանշում է բարբառներում արբենալ, ազանել, ալևոր, արօր բառերի կրած փոփոխությունները: Պարզվում է, որ թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան տարածքներում այդ բառերի սկզբում առկա է հավելական խուլ հ, իսկ խ-ախոս բարբառներում այդ հ-ն վերածվել է խ-ի: Նշվում է նաև, որ ձայնեղ հ'-ի հավելում ունեցող բառերը խ-ով համապատասխանություններ չունեն³¹: Հետևում է, որ բառասկզբում հավելական հ-ի (անկախ խուլ կամ ձայնեղ լինելուց) առաջացումը սկիզբ է առել արևելյան տարածքներում և ապա ներթափանցել խ-ախոս բարբառներ: Այս իրողության գիտակցումը թույլ է տալիս բացատրել հ - խ համապատասխանության դրսևորման որոշ տարբերությունները Բայազետի, Դիադինի, Վանի բարբառների և Խոյ-Մարադայի բարբառի միջև: Այդ տարբերություններն արտահայտվում են բարբառային և փոխառյալ բառերում, որոնցում Խոյ-Մարադայի բարբառը նախնական հ-ի դիմաց ունի հ, իսկ Բայազետի, Վանի, Դիադինի բարբառները՝ խ. օրինակ՝ Խոյ-Մարադայի բարբառի հանազլ, հանք (շունչ), թամահ (արաբ.), հալալ (արաբ.), հարամ (արաբ.) ձևերին Բայազետի բարբառում (այդպես նաև՝ Վանի և Դիադինի բարբառներում) համապատասխանում են խանաք, խանք, թամախ, խալալ, խարամ ձևերը: Այս իրողությունը կարող է նշանակել, որ Խոյ-Մարադայի բարբառում հ-ի գործառույթն ավելի վաղ է սկսվել, ուստի վերոհիշյալ բառերում հ>խ անցում չի կատարվել, մինչդեռ Բայազետի, Վանի, Դիադինի բարբառներում այդ անցումը կատարվել է, քանի որ այստեղ հ-ն ավելի ուշ է դրսևորվել: Ստացվում է, որ խ-ախոս բարբառներում հ-ի ներթափանցումը սկսվել է մյուսների համեմատ արևելյան դիրք գրավող Խոյ-Մարադայի բարբառից:

Վասպուրականի և Պարսկահայքի խ-ախոս բարբառներում հ-ի առաջացման գործընթացին նպաստել են նաև արաբական, թուրքական ու պարսկական ազդեցությունները: Հետաքրքրական է, որ սակավաթիվ արաբական փոխառություններում բնիկ հ-ի դիմաց ունենք խ. օրինակ՝ հալալ – խալալ (Բ, Վ), հարամ – խարամ (Բ, Վ), հեքիմ – խեքիմ (Վ), հինա – խինա (Բ, Վ) և այլն: Արա-

²⁹ Հ. ր. Ա ճ ա ո յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 65:

³⁰ Ս. Հ. Բ ա դ դ ա ս ա ր յ ա ն - Թ ա փ ա լ ը յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 262:

³¹ Հ. Մ ու Ր ա դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 314 - 321:

բական փոխառությունների բացարձակ մեծամասնության մեջ հ-ի դիմաց ունենք հ համեմատվող բոլոր բարբառներում. օրինակ՝ հազրր (Բ,Վ), հայվան (Բ,Վ), հարիֆ (Բ,Վ), հալ (Բ,Վ,Դ), հալբաթ (Բ,Խ,Դ), համբալ (Բ,Խ,Դ), հասար (Բ,Խ), հավտալա և այլն: Այս դեպքում ևս սկզբնական շրջանում, երբ խ-ախոս բարբառները չեն ունեցել հ, արտասանական բազայի ազդեցությամբ սակավաթիվ բառերում հ>խ անցում կատարվել է, բայց աստիճանաբար բարբառներում սովորական է դարձել հ-ի արտասանությունը, ինչի հետևանքով էլ հ>խ անցումը դադարել է: Արաբական փոխառություններին գուզրնթաց կատարվող կամ հաջորդող պարսկական նոր և թուրքական կամ միջնորդավորված փոխառություններում հ>խ փոփոխություն տեղի չի ունեցել, որովհետև խ-ախոս բարբառներում արդեն սովորական էր նաև հ-ի արտասանությունը. օրինակ՝ հալվա (արաբ., պրսկ.), հախ (արաբ., պրսկ.), համ (պրսկ.), հալթաթ (պրսկ., թրք.), հավէս (արաբ., պրսկ., թրք.), հէքիմ (արաբ., պրսկ., թրք.), հէչ (պրսկ.), հունաթ (պիլ., պրսկ.) և այլն³²:

Այնուամենայնիվ, խ-ախոս բարբառներում հ-ի գոյացման հարցում հիմնական դերը խաղացել է բառակազմում շնչի հավելումը, ինչի վկայություն կարող է հանդիսանալ այն հանգամանքը, որ, օրինակ՝ Բայազետի բարբառում բառամիջի ու բառավերջի դիրքերում հետզբայբայան գրական և օտար փոխառություններում, համենայն դեպս, հ հնչյուն այդպես էլ մուտք չգործեց. նշված դիրքերում նախնական հ-ի դիմաց ունենք ոչ խ և ոչ էլ հ, այլ յ կամ ոչինչ. օրինակ՝ ազահ - աքայ, գոհ - գ'ոյ, դահլիճ - դ'այլիճ, զահլա - զայլա, զահրումար - զայրումար, թահմրնել - թայմրնել, թագուհի - թաքուլի, մահլա - մայլա, նախագահ - նախակա, շահ - շայ, պահեստ - պայեստ, ջահել - ջայել, սահման - սայման, դժգոհ - տրժգո, շահի - շայի, փահլևան - փայլեվան և այլն: Այսպես է վիճակը նաև Դիադինի բարբառում³³: Ի դեպ՝ Խոյ-Մարադայի բարբառում այս կարգի բառերում նախնական հ-ի դիմաց հանդես է գալիս հ հնչյունը կամ հյ - կապակցությունը. օրինակ՝ ալահ, զահիրումար, մահլա, ջահել, շահի, փահլեվան և այլն: Սա ևս մեկ անգամ հաստատում է, որ Խոյ-Մարադայի բարբառում հ հնչյունը ավելի վաղ է դրսևորվել, քան, օրինակ, Բայազետի բարբառում: Նշենք նաև, որ Բայազետի բարբառում բառամիջում կամ բառավերջում հ հնչյունի դրսևորումը հնարավոր է դարձել նոր գրական և պարսկական փոխառություններում. օրինակ՝ ահակին, մրհանա (պրս.), դրհա (պրս.), պահակ, զէհ (պրս.), նրհախ (պրս.) և այլն:

Ասվածից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Վանի, Բայազետի, Խոյ-Մարադայի, Դիադինի բարբառներում գրաբարյան շրջանի բառաշերտում հ-ի դիմաց խ-ի առկայությունը հնչյունափոխության հետևանք չէ:

³² Առանձին դեպքերում բառի հնչյունական կազմից երևում է, թե հնարավոր որ լեզվից է կատարվել փոխառությունը: Օրինակ՝ Բայազետի բարբառի հավէս բառի դիմաց ունենք արաբ. *havas*, պրսկ. *havas* և թրք. *haves*, հէքիմ բառի դիմաց ունենք արաբ. *hakim*, պրսկ. *hakim* և թրք. *hekim*: Ակնհայտ է, որ բարբառիս փոխատու լեզուն տվյալ դեպքերում թուրքերենն է:

³³ Վ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 147 - 150:

2. Նշված բարբառները հ-ի դիմաց իս ունենալու իրենց հատկանիշը ժառանգել են, թերևս, հայերենի հնագույն շրջանից գործառոտ բարբառային վիճակից, որը հ բաղաձայն չի ունեցել:

3. Արարատյան և Մշո բարբառներն ի սկզբանե ունեցել են ն՛հ, ն՛ իս բաղաձայններ: Մշո բարբառի որոշ խոսվածքներ ենթարկվել են իս-ախոս բարբառների ազդեցության: Հնարավոր է նաև, որ այդ խոսվածքները կրողների նախնիները եղել են Վանի բարբառի կրողներ, բայց հայտնվելով բարբառախոս այլ միջավայրում՝ հարմարվել են դրան՝ պահպանելով, սակայն, իս-ախոսության հատկանիշը:

4. Խ-ախոս բարբառներում հ բաղաձայն առաջացել է աստիճանաբար՝ ընդհանուր հայերենի բառակազմում կատարված շնչի հավելումով և յ>հ հնչյունափոխության հետևանքով, ինչպես նաև հ-ով սկսվող փոխառյալ բառերի ազդեցությամբ: Ընդ որում՝ Բայազետի բարբառում հ-ի առաջացումը նախապես ընդգրկել է միայն բառակազմի դիրքը, և միայն նոր գրական ու պարսկական փոխառություններում է, որ այլ դիրքերում ևս կարող է հանդես գալ հ:

5. Եթե իբրև հավելական շունչ դրսևորված հ-ն առանձին դեպքերում դարձել է իս, ապա յ-ից առաջացած հ-ն երբեք իս չի դարձել: Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ գալիս է հավաստելու, որ հայերենի բառակազմում նախ տեղի է ունեցել շնչի հավելում, ինչի հետևանքով էլ հետագայում տեղի է ունեցել յ>հ անցում:

6. Այն հանգամանքը, որ վիմագիր արձանագրություններում յ-ի փոխարեն հ գրություն դրսևորվել է XI դ. սկզբներին, վկայում է, որ հայերենում, հետևաբար և իս-ախոս բարբառներում, յ>հ անցումը սկսվել է XI դ. առաջ:

7. Խ-ախոս խմբում յ>հ անցումը սկսվել է Խոյ-Մարադայի բարբառից:

8. Բառակազմում ձայնավորից առաջ հ-ի հավելումը և յ>հ անցումը նույն գործընթացի՝ բառակազմում շնչի հավելման դրսևորումներ են: Յ-ից առաջացած հ-ն բոլոր բարբառներում էլ խուլ է, ինչին նպաստել է հավելական շնչի ազդեցությամբ յ-ի խլացումը, մինչդեռ ձայնավորից առաջ ավելացած հ-ն խուլ է կամ ձայնեղ: Գործընթացն սկսվել է արևելյան բարբառներում և աստիճանաբար տարածվել դեպի արևմուտք: Խուլ բառակազմ (բ, գ, դ, ձ, ջ -ի փոխարեն՝ պ, տ, կ, ծ, ճ) ունեցող բարբառներում, իբրև արտասանական բազայի ընդհանուր հատկության դրսևորում, ձայնավորից առաջ ավելացող հ-ն ևս խուլ է, այսինքն՝ թույլ ու հաճախ անկայուն: Թույլ է նաև յ-ից առաջացած հ-ն, որն առանձին դեպքերում ընկնում է: Դեպի արևմուտք այն տարածքներում, որտեղ բառակազմում ունի շնչեղ ձայնեղներ, հավելական շունչը ձայնեղ է և կայուն:

Այսպիսով, հավելական հ-ի խուլ կամ ձայնեղ լինելը պայմանավորված է տվյալ բարբառի բառակազմի արտասանական յուրահատկությամբ: Քանի որ բառակազմում հ-ի հավելումը սկսվել է արևելյան բարբառներից և ապա շարունակվել դեպի արևմուտք ընկած տարածքներում, ուրեմն խուլ հ-ի առաջացումը, իրոք, նախորդել է ձայնեղ հ-ի առաջացմանը:

СООТВЕТСТВИЕ Հ-Խ В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

ВИКТОР КАТВАЛЯН

Р е з ю м е

Наличие *h* в противоположность древнеармянскому *h* характерно для говоров Парскаайка и Васпуракана, в частности, для диалектов Вана, Баязета, Диадина, Хой-Марагы. Этот диалектный признак не результат фонетического изменения. Надо полагать, что отмеченные диалекты происходят из такого первоначального диалектного состояния, которому изначально не было свойственно *h* придыхательное, во всех его позициях установилось *h* фрикативное. В этих диалектах звук *h* возник в начале слова перед гласным благодаря появлению придыхания, вследствие изменения общеармянского *j>h*, а также под влиянием заимствованных слов.